

آسیب شناسی حریم خصوصی زنان در فضای مجازی

صغری جلیلیان ، الهه باشعیان، سیده زینب هاشمی^۱

چکیده

داشتن حریم خصوصی یکی از حقوق اولیه و بنیادین انسان به شمار می رود. این معنا که برای برخورداری از چنین حقی نیاز به هیچ دلیل و توجیهی نیست، رعایت حریم خصوصی افراد محدود به زندگی حقیقی آنها نمی شود بلکه فضای مجازی هم شامل آن می گردد؛ چون فضای مجازی جدای از فضای واقعی نیست. هدف اصلی این موضوع بررسی و آسیب شناسی حریم خصوصی در فضای مجازی برای زنان است. روش گرد آوری مطالب توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات آن از طریق کتابخانه ای جمع آوری شده است. در این نوشتار ابتدا به مبانی حریم خصوصی در فضای مجازی پرداخته شد تا از این طریق روشن شود که از لحاظ مبانی تفاوتی میان حق حریم خصوصی در فضای مجازی و حقیقی وجود ندارد. در نتیجه مقاله آمده است که نقض حریم خصوصی در فضای مجازی و عدم توجه به آن، ممکن است عواقب زیان باری به همراه داشته باشد و عمل به راهکارهای پیشگیرانه، مانع از ایجاد بحران در جامعه می گردد.

کلید واژه : حریم خصوصی، فضای مجازی، شبکه های اجتماعی.

^۱ . طلاب سطح ۲، حوزه علمیه کوثر خرمشهر،

استاد راهنما: امیره اصل عموری، معاون آموزشی - پژوهشی حوزه علمیه کوثر

مقدمه

داشتن حریم خصوصی یکی از حقوق اولیه و اساسی انسان به شمار می رود، به طوری که برای داشتن چنین حقی نیاز به هیچ دلیل و توجیهی نیست. در واقع همانطور که در حفظ حریم واقعی از عوامل متعددی مانند شرع، عرف، سطح تحصیلات و... ناشی می شود، فضای مجازی نیز از همین عوامل تأثیر می گیرد، چون فضای مجازی از فضای واقعی جدا نیست. بنابراین اهمیت حفظ حریم خصوصی در این فضا اگر بیشتر از فضای واقعی نباشد قطعاً کمتر نخواهد بود.

اینترنت به عنوان یک محیط جدید و فراگیر شکل گیری ارتباطات به سرعت در حال رشد و گسترش است، فناوری های نوین ارتباطی، اگرچه برای گروه های مختلف افراد به خصوص زنان فرصت های تازه ای را به وجود آورده است، اما در کنار این فرصت ها، از تهدیدها و آسیب های تعامل در فضای مجازی برای کاربران به خصوص زنان، نباید غافل بود.

با توجه به موارد ذکر شده، سوال آنجاست که نقض حریم خصوصی برای زنان چه آسیب هایی به همراه دارد؟ آیا برای زنان در فضای مجازی، امنیت اجتماعی کافی وجود دارد یا اینکه آیا خطر تهدید حریم خصوصی زنان، در ارتباط های مجازی وجود دارد و چه آسیب هایی در فضای مجازی وجود دارد و در نهایت امکان دارد ارتباط های مجازی، روابط خانوادگی زنان را در معرض آسیب قرار دهند؟

تحقیقات و تالیفات زیادی در خصوص فضای مجازی، حریم خصوصی، فواید و معایب فضای مجازی، آسیب شناسی شبکه های اجتماعی انجام گردیده است. کارهای پژوهشی و تألیفی بسیاری تاکنون از جنبه های مختلف فقه، جامعه شناسی، روانشناسی، خانواده و فضای مجازی و ... توسط افراد و سازمان های مختلف انجام شده است. از جمله: کتاب «نظام موضوعات فقه فضای مجازی» از آقای ابوالحسن حسینی، کتاب «حریم خصوصی در فضای مجازی و شبکه های اجتماعی» از آقای «علی محمد رجبی»، کتاب «حقوق حریم خصوصی» از آقای «باقر انصاری» و...، اما به طور کامل به حریم خصوصی زنان در فضای مجازی و آسیب های آن پرداخته شده است.

در این پژوهش به بررسی و شناخت فضای مجازی و آسیب های ناشی از عدم اطلاعات کافی در مورد حریم خصوصی در فضای مجازی که برای زنان رخ می دهد می پردازیم و پس از مفهوم شناسی واژگان کلیدی، به بیان اهمیت حفظ حریم خصوصی در فضای مجازی و آسیب های آن برای زنان و در نهایت به بیان راهکارهایی برای ایمن بودن از آسیب های آن پرداخته می شود.

قالب و روش تحقیق در این پژوهش کتابخانه ای می باشد.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- مفهوم شناسی لغوی و اصطلاحی «حریم خصوصی»

«حریم خصوصی» از کلیدواژه‌های جدیدی است که در قرون معاصر پدید آمده است و از این رو در متون دینی اعم از کتاب و سنت چنین عبارتی وجود ندارد و ارائه تعریف حریم خصوصی در متون سنتی و منابع اسلامی امکان پذیر نیست.^۱

اکنون نیز در حوزه جهانی تعریفی واحد و مشخص از این عبارت وجود ندارد. مفهوم حریم خصوصی دارای ریشه‌های عمیقی در مباحث جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی بوده که این امر حاکی از ارزشهای مختلف این مفهوم در فرهنگ‌های مختلف می‌باشد.

حریم خصوصی به لحاظ مفهوم لغوی از دو واژه حریم و خصوصی تشکیل شده است. حریم به معنای آنچه از پیرامون محدوده معقولی است که فرد انتظار دارد از دسترس دیگری مصون بماند. این دیگری، هم میتواند دولت باشد و هم سایر اشخاص حقیقی و حقوقی. حریم در لغت از ریشه «حرم» است و حرم به معنای محدوده، بازداشته شده، گرداگرد، دوروبر، و اطراف است.^۲

با توجه به اینکه ترکیب حریم خصوصی اصطلاحی جدید است، در هیچ یک از کتابهای لغت عربی و فارسی معنایی برای آن ذکر نشده است؛ اما در بحث‌های تخصصی، در عربی واژه «الحیاء الخاصة (الخصوصية)» و در فارسی «حریم خصوصی» و در انگلیسی «private domain» یا برای حکایت از آن به کار می‌برد. «private right»^۳

در انگلیسی از کلمه «privacy» برای اشاره به «حریم خصوصی» استفاده میشود. این واژه انگلیسی، از نیمه دوم قرن چهارده در انگلیسی رواج یافته و ریشه لاتین دارد که فعل آن به معنای به کنار نهادن (از دسترس عموم) است.^۴

در نگاهی دیگر، حریم پیرامون خانه و عمارتی است که بدان تعلق دارد و مکانی که حمایت و دفاع از آن واجب است. به طور کلی «حریم خصوصی» یک مفهوم سیال است که معانی مختلفی از جمله آزادی اندیشه، کنترل بر جسم خود، کنترل بر اطلاعات راجع به خود، آزادی از نظارت‌های

۱. سید سعادت، صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی بر اساس هنجارهای اسلامی، ص ۴

۲. فتحی، شاهرادی، گستره قلمرو حریم خصوصی در فضای مجازی، ص ۴

۳. محمدی، مهدیه، فرهنگ اصطلاحات مرتبط با حریم خصوصی، ص ۳

۴. شهریاری، نقد و بررسی چهار تعریف حریم خصوصی از منظر فلسفه اخلاق در غرب، ص ۷

دیگران، خلوت و تنهایی، حمایت از حیثیت و اعتبار و حمایت در برابر تفتیشها و تجسس ها را شامل می شود.

در لایحه حریم خصوصی که در زمان دولت هفتم از سوی کمیسیون لوایح دولت تهیه و به مجلس ارائه شد، در بند اول ماده ۲ در تعریف حریم خصوصی قید شده بود «حریم خصوصی قلمروی از زندگی هر شخص است که آن شخص عرفاً یا با اعلان قبلی در چارچوب قانون، انتظار دارد دیگران بدون رضایت وی بدان وارد نشوند یا بر آن نظارت نکنند، یا به اطلاعات راجع به آن دسترسی نداشته باشند، یا آن قلمرو را مورد تعرض قرار ندهند. جسم، البسه، و اشیاء همراه افراد، اماکن خصوصی و منازل، محل های کار، اطلاعات شخصی و ارتباطات خصوصی با دیگران حریم خصوصی محسوب می شوند.»^۱ همانطور که گفته شد تعاریف و برداشت های مختلفی از حریم خصوصی وجود دارد این تعاریف را می توان در شش دسته تقسیم بندی کرد:

۱ حریم خصوصی عبارت است

(۱) از حق بر تنها ماندن؛

(۲) دسترسی محدود به خود و توانایی ایجاد مانع در برابر دسترسی های ناخواسته به انسان؛

(۳) محرمانگی؛ یعنی پنهان ساختن بعضی امور از دیگران؛

(۴) کنترل بر اطلاعات شخصی؛

(۵) حمایت از شخصیت و کرامت؛

(۶) صمیمیت و نزدیکی؛

بعضی از این تعاریف و برداشت ها برای بیان مفهوم حریم خصوصی به یک وسیله ای متوسل شده اند و برخی به هدف.^۲

۱-۲- مفهوم لغوی و اصطلاحی واژه فضای مجازی (سایبر)

فضای مجازی یا فضای سایبر، (Cyberspace سایبراسپیس) «یک مفهوم برای توصیف فناوری دیجیتال به هم پیوسته گسترده است.» این واژه در دهه ۱۹۸۰ وارد ادبیات علمی - تخیلی شد و شاغلان در زمینه کامپیوتر و علاقه مندان، به سرعت آن را به کار بردند و در دهه ۱۹۹۰ رونق یافت و در بین عامه رواج یافت. در این دوره، استفاده از اینترنت، شبکه و مخابرات دیجیتال به سرعت در حال

^۱ . فتحی، شاهرادی، گستره قلمرو حریم خصوصی در فضای مجازی، ص ۵

^۲ . انصاری، باقر، حریم خصوصی و حمایت از آن در حقوق اسلامی تطبیقی و ایران، ص ۶ و ۷

رشد بود و لفظ «فضای مجازی» می توانست بسیاری از ایده ها و پدیده های نوظهور را مستقیم و غیر مستقیم، نمایندگی کند.^۱

امروزه سیستم های رایانه ای و فضای مجازی رایانه، تجاوز و تعدی به حریم خصوصی اشخاص حقیقی و حقوقی را که از بنیادی ترین و اساسی ترین حقوق بشری تلقی می شود و با شخصیت وی ارتباط تنگاتنگ دارد، بیش از پیش آسان کرده است؛ به گونه ای که مجرمان در اقصی نقاط جهان فارغ از مرزهای جغرافیایی، حق انسان به تنها بودن، و به دور از چشم و نگاه کنترل کننده دیگران و رها از تفتیش و تجسس دیگران زیستن را مورد تعرض قرار می دهند. اگر پیش از ظهور فناوری رایانه ای توانایی ورود به حریم خصوصی اشخاص و سرقت اطلاعات محدود بود، با ظهور آن امکان طرح ریزی و هتک حریم خصوصی و سرقت اطلاعات سری و خصوصی اشخاص فراهم گشت که پیش از آن تصورش هم نمی رفت. این سیستم ها امکاناتی فراهم کرده اند که در کمترین زمان ممکن و با دقت و وضوح بسیار بالا، اطلاعات سری و غیرسری موردنظر خود را به دست آورند. اگر شنود و استراق سمع تنها واجد این مفهوم بود که باید شخصی مستور درجایی یا با برداشتن تلفنی اطلاعات دیگران را کسب کند و درواقع تنها از این طریق بود که مجرمان می توانستند به آنچه از فعل مجرمانه خود دنبال می کردند نائل شوند، سیستم های رایانه ای این امکان را فراهم آورده اند که در فرای مرزها و اقصی نقاط جهان، اطلاعات دیگران بدون اینکه خودشان متوجه شوند سرقت شود و ارزش ذاتی آن از بین برود و از حالت خصوصی و سری بودن خارج شود. لیکن رایانه همچون چاقویی است که منحرفان اجتماعی از لبه تیز آن علیه بشریت استفاده می نمایند.

به طور کلی برای وارد شدن به اینترنت یا فضای شبکه های بین المللی ابزاری لازم است، ازجمله کامپیوتر، مودم، وصل بودن به شبکه های بین المللی اینترنت، شبیه سازی و مجازی سازی برای آنکه شخص کاربر وارد فضای سایبر از طریق شبکه اینترنت شود باید پس از فراهم آوردن تجهیزات اولیه به شبکه وصل شده و پس از آن آدرس و سایت موردنظر خود را انتخاب کرده و با توجه به نوع، موضوع و هدف خود به بررسی یا اقداماتی در آن بپردازد.

با توجه به این توضیحات و تعاریف ارائه شده می توان گفت که فضای سایبر «محیطی است مجازی و غیرملموس که در فضای شبکه های بین المللی (که از طریق اینترنت به هم وصل می شوند) وجود دارد. در این محیط، تمام اطلاعات مربوط به روابط افراد، ملت، فرهنگ ها، کشورها، به صورت ملموس و فیزیکی (به صورت نوشته، تصویر، صوت و اسناد) در یک فضای مجازی و به شکل دیجیتالی وجود

^۱ . abadis.ir

اعتماد فرزندان از والدین می شود و در این صورت به والدین خود اعتماد نمی کنند. و برای در امان ماندن از سرزنش های والدین، بهترین راه را، نگهداشتن یا حتی دروغ گفتن می دانند. به دلایل مختلفی نوجوانان ممکن است دچار خطا و اشتباه در فضای مجازی شوند، فرزند باید به پدر و مادر خود اعتماد داشته باشند. تا در صورت بروز لغزش به اطلاع والدین برسانند تا از آسیبهای احتمالی بعدی جلوگیری کند.

۱۲-۳- نکشاندن روابط فضای مجازی به فضای واقعی

جوانان مخصوصاً دختران نباید روابط در فضای مجازی را به دنیای واقعی سرایت دهند و با کسانی که هیچ سابقه آشنایی در دنیای واقعی ندارند، قرار و مدار در پارک و دانشگاه و... بگذارند. افراد سودجو به راحتی می توانند با کشاندن افراد به مکان های مختلف از ایشان سوء استفاده نموده و آن هارا مورد آزار و اذیت قرار دهند. دختران در این مورد باید بیشتر رعایت نمایند و با اندک آشنایی به جنس مخالف اعتماد نکنند. به حرفهای عاشقانه و دلسوزانه دیگران دل نبندند تا از صدمات و لطمات غیر قابل جبران در امان باشند. که پشیمانی های بعدی سودی نخواهد داشت.

۱۲-۴- پرهیز از وبگردی های بی هدف

دختران به علت حضور بیشتر در منزل تمایل بیشتر برای حضور در فضای مجازی و البته زمان بیشتری در اختیار دارند، این مطلب به معنای حضور کم پسران در اینترنت نیست، به عبارتی جنس تهدیدهایی که برای دختران است با جنس تهدید پسران متفاوت است و البته آسیب برای خانواده بیشتر و این از روحیه عاطفی دختران ناشی می شود که بیشتر مورد طعمه سودجویان قرار می گیرند. لذا خانواده ها باید محدودیت هایی به صورت مستقیم و غیرمستقیم برای حضور فرزندان مخصوصاً دختران در استفاده از اینترنت اعمال نمایند.

شناسایی سایتهای معتبر و تفریحی و خبری و... ذخیره آن ها در سیستم و ارائه آن سایت ها به فرزندان جهت استفاده ایشان از جستجوی بی هدف در اینترنت مانع می شود تا فرزندانمان از آسیب فضای مجازی و اتلاف وقت و جوانی در امان بمانند.

۱۲-۵- استفاده از رسانه ها

استفاده از ظرفیت هایی همچون رسانه های دیداری و شنیداری، روزنامه ها، مجلات و نشریات برای نهادینه شدن فرهنگ سایبری و بخش آگهی های آموزنده از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد

اسلامی در رادیو، تلویزیون در جهت افزایش آگاهی خانواده در خصوص خطرات ناشی از اینترنت و ساخت و پخش فیلم ها و سریال هایی با موضوع اینترنت و مزایا و معایب آن.

۱۲-۶- استفاده از پلیس سایبری

آگاهی و هوشیاری بیشتر پلیس سایبری در مورد انواع جدید جرایم رایانه ای و احترام از جهت ناکار آمد کردن دسیسه های دشمنان در این زمینه و وضع قوانین سختگیرانه تر جهت برخورد با مجرمان جرایم اینترنتی و اجرایی نمودن این قوانین.

۱۲-۷- عدم انتشار اطلاعات شخصی و خانوادگی

نوجوانان باید نسبت به عدم انتشار اطلاعات و تصاویر و فیلم های شخصی خود و خانواده حساسیت داشته باشند. محل زندگی و آدرس منزل و محل کار پدر و مادر و دانشگاه و شماره تلفن و... از جمله مسایلی که نباید به فضای مجازی منتشر شوند. خانواده ها باید آگاهانه با این مسایل برخورد نموده و به فرزندان خود گوشزد نمایند که به هیچ عنوان نباید اطلاعات زندگی خود را بدهند تا از صدمات و لطمات برخی شیادان در امان بمانند.^۱

۱۲-۸- فرهنگ سازی

فرهنگ سازی در زمینه استفاده از این ابزارها از دیگر راهکارهای کاهش آسیبهای فضای مجازی می باشد. فراموش نکنید که اینترنت همیشگی است. داده ای که شما در فضای آنلاین منتشر می کنید، برای همیشه آنجا می ماند. مهم نیست شما آن داده را پاک کنید، حتی گاهی پاک کردن حساب کاربری نیز منجر به پاک شدن آن نخواهد شد.

آنچه منتشر می کنید، همیشه در دسترس دیگران خواهد بود. بنابراین، همواره دقت کنید که چه اطلاعاتی را در اینترنت منتشر می کنید؛ چون راه بازگشتی وجود ندارد. همه شبکه های اجتماعی تنظیماتی برای حریم خصوصی دارند. مطمئن شوید که این تنظیمات به گونه ای قرار داده شده که اطلاعاتتان را فقط با دوستان و خانواده تان در میان می گذارد. همچنین در بازه های زمانی مشخص، این تنظیمات را مجدداً بررسی کنید تا در صورت تغییر آن ها در اسرع وقت متوجه شوید.^۲

^۱ . www.isna.ir

^۲ . منافی، رضایت پور، حریم خصوصی در شبکه های اجتماعی، ص ۲۹ و ۳۰

نتیجه گیری

حریم خصوصی یک محدوده کاملاً منطقی است که هر فردی انتظار دارد از دسترس دیگران در امان بماند، در فضای مجازی با توجه به تحولات و پیشرفتهایی که صورت گرفته و تبادل اطلاعاتی که در این عرصه صورت میگیرد، حریم خصوصی افراد به ویژه زنان را با تهدیداتی روبرو کرده است.

با گسترش اینترنت و فضای مجازی، حریم خصوصی وارد دنیای جدیدی شده است و باید هم قدم با فناوریهای جدید اقدام به قانونگذاری مناسب کرد و از این راه از اشخاص حقیقی و داده های آنها حمایت کرد تا کاربران بتوانند از مزیت های عصر فناوری با خیال آسوده استفاده کنند و از قراردادن اطلاعات خود واهمه ای نداشته باشند.

از آنجا که فضای مجازی امکان ناشناس ماندن، آنلاین بودن و ... را برای کاربران خود فراهم کرده است و همین خود زمینه ای را برای نقض حریم خصوصی افراد در فضای مجازی فراهم می کند. باید خاطر نشان کرد که در فضای مجازی هم باید مثل فضای واقعی محتاطانه رفتار کرد، اگر محتاط نباشیم اینترنت جای امنی برای هیچکس نیست، نه مردان نه زنان . اما این موضوع درمورد زنان بیش از همه نگران کننده است، زنان چه در دنیای واقعی و چه در دنیای مجازی بسیار بیشتر از مردان مورد سواستفاده، آزار و تهدید قرار می گیرند و تامین امنیت برای آنان دشوارتر و مهم تر از سایر اعضای جامعه است.

در این پژوهش به بررسی آسیب های ناشی از عدم آگاهی و توجه به حریم خصوصی برای زنان پرداختیم و مواردی از این آسیب ها بررسی گردید؛ اما باتوجه به گسترده بودن فضای مجازی و اینترنت، هر روز امکان به وجود آمدن آسیب های جدید برای افراد وجود دارد بنابراین در اینجا به بیان آسیب هایی پرداخته شد که برای افراد رخ داده است.

در جمع بندی کلی این مباحث، باید گفت که رفع و حل آسیب ها و چالش ها به طور مطلق امکان پذیر نیست، اما می توان با بیان پیشنهادها و راهکارها و عمل کردن به آن، ضمن پیشگیری و مانع شدن از وقوع بعضی اتفاقات جبران ناپذیر ، شدت این آسیب ها را تا حدودی کاهش داد و از تبدیل شدن آن ها به یک بحران در جامعه خودداری کرد و درنتیجه باعث افزایش امنیت اجتماعی جامعه رشد و پیشرفت آن می گردد.

منابع

کتاب:

*قرآن

- ۱) آیت الهی، زهره، کوهپایه ای، مریم، خانواده در عصر دیجیتال، تهران، انتشارات پشتیبان، چاپ اول، ۱۴۰۰.ش
- ۲) آیت الهی، زهره، آیت الهی، زینت، زندگی دینی در فضای مجازی، انتشارات عترت نو، چاپ اول، ۱۳۹۷.ش
- ۳) منافعی، سعید، رضایت پور، زینب، حریم خصوصی در شبکه های اجتماعی، تهران، انتشارات عترت نو؛ چاپ اول، ۱۳۹۷.ش
- ۴) موسوی خمینی، روح الله، صحیفه امام خمینی، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، جلد ۱۷، چاپ پنجم، ۱۳۸۹.ش

مقالات:

- ۵) انصاری، باقر، "حریم خصوصی و حمایت از آن در حقوق اسلامی تطبیقی و ایران"، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۶، سال ۱۳۸۳.ش
- ۶) حسینی، مهدی، برزویی، محمدرضا، "مبانی و مولفه های فقهی حمایت از حریم خصوصی افراد در فضای مجازی"، دو فصلنامه حقوق قراردادها و فناوریهای نوین، سال ششم، شماره سیزدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶.ش، صفحه ۱۱۵-۱۳۷
- ۷) سید سعادت، فهیمه، "صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی بر اساس هنجارهای اسلامی"، مجله راهبرد فرهنگ، شماره بیست و سوم، پاییز ۱۳۹۲.ش، صفحه ۱۵۵-۱۸۳
- ۸) شهریاری، حمید، "نقد و بررسی چهار تعریف حریم خصوصی از منظر فلسفه اخلاق در غرب"، پژوهش های فلسفی کلامی، سال ۲۱، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۸، شماره پیاپی ۸۲
- ۹) فتحی، یونس، شاهمرادی، خیرالله، "گستره قلمرو حریم خصوصی در فضای مجازی"، مجله حقوقی دادگستری، سال هشتاد و یکم، شماره ۹۹، پاییز ۱۳۹۶.ش، صفحه ۲۲۹ - ۲۵۲
- ۱۰) قناد، فاطمه، علیقلی، امیره، "مفهوم و اهمیت داده های شخصی و حریم خصوصی و انواع حمایت از آن در فضای مجازی"، دو فصلنامه حقوق قراردادها و فناوریهای نوین، دوره اول، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹.ش، صفحه ۲۹۷-۳۲۲

۱۱) محمدی، مهدیه، فرهنگ اصطلاحات مرتبط با حریم خصوصی، دانشگاه تهران، دانشجوی دانشکده علوم اجتماعی

سایت ها:

۱۱) آبادیس www.abadis.ir

۱۲) افسران جوان جنگ نرم www.afsaran.ir

۱۳) خانه فناوری [fanavari.co/what is social media?](http://fanavari.co/what-is-social-media/)

۱۴) خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا) www.isna.ir

۱۵) حقوق و زندگی <https://hoghooghvazendegi.ir>

۱۶) سایت خبری تحلیلی کردتودی <http://kurdtoday.ir>

۱۷) رشد آموزش خانواده/ دوره اول / شماره ۸ / اردیبهشت ۹۹؛ دفتر انتشارات و فناوری آموزش

www.roshdmag.ir

۱۸) متمم motamem.org

۱۹) وبلاگ ایران هاست <https://iranhost.com/blog>